

יסמין רון

סדנת האומנים במחנה מכלן (מאלין), בלגיה

לסיפור של שואת יהודי בלגיה יש מקום חשוב בהיסטוריוגרפיה של שואת יהודי אירופה. במאמר זה אדון בפרק לא מוכר שלו, שזכה אך לחשיפה מועטה באנגלית, ובעברית כמעט לא זכה לה כלל: סיפורה של סדנת האומנים במחנה המעבר מכלן (Mechelen; בצרפתית: מאלין [Malines]) שבבלגיה. אסקור בקצרה את קורות המחנה ואתמקד בסדנת האומנים ובסיפורים אישיים של כמה מהאומנים שעבדו בה, מהם ששרדו מן המלחמה ומהם שנספו במחנות ההשמדה במזרח. כמו כן אבחן את העדויות הוויזואליות שהניחו אחריהם אומני הסדנה – יצירותיהם, שמרביתן שמורות כיום באוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות.¹ מציורים ורישומים של אומני הסדנה המתארים את חיי האסירים במחנה ומהשוואתם לעדויות טקסטואליות שסיפקו ניצולי המחנה אחרי המלחמה אפשר ללמוד רבות עליהם ועל המחנה.

מרים נוביץ', האוצרת הראשונה של מוזיאון בית לוחמי הגטאות ומייסדת אוסף האומנות שלו, ייחסה חשיבות רבה לתיעוד ולהנצחה הוויזואלית והאומנותית מתקופת השואה. ציורים ורישומים חשובים לא רק בהיותם עדות חיה משנות הזוועה, טענה נוביץ', אלא גם משום שהם מעידים על החוסן הנפשי של אסירי הגטאות והמחנות, שבעיצומה של השואה היה להם הכוח לקחת ביד עיפרון או עט ולהנציח את אשר ראו סביבם.²

כיבוש בלגיה

גרמניה הנאצית פלשה לבלגיה ב־10 במאי 1940. מהדוח של הוועדה הבלגית לפשעי מלחמה שכונסה בנובמבר 1944 עולה כי ערב הפלישה חיו בבלגיה כ־90 אלף יהודים.³ מספר זה מתבסס על נתונים של ארגונים יהודיים שפעלו בבלגיה ערב הפלישה והוא בגדר הערכה בלבד, מפני שהחוק בבלגיה בין שתי מלחמות העולם אסר לתעד את השיוך

¹ את אוסף האומנות של ארכיון בית לוחמי הגטאות הקימה האוצרת הראשונה של מוזיאון בית לוחמי הגטאות, מרים נוביץ'. נוביץ', אשר הכירה את המשורר יצחק קצנלסון במחנה ויטל, הקדישה את חייה לקיום צוואתו הרוחנית "לאסוף את הדמעות של העם היהודי". כיום שמורים באוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות כ־5,000 פריטי אומנות הנחלקים לשתי קטגוריות עיקריות: פריטים מתקופה השואה שהוסתרו וניצלו, ויצירות של ניצולי השואה אשר הנציחו בהן את זיכרונותיהם.

² פנינה רוזנברג, "ציור־זוכר: על אוסף האמנות במוזיאון בית לוחמי הגטאות", בתוך: הנ"ל (עורכת), "ציור־זוכר: אמנים יוצרים בשואה, קיבוץ לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות (2007), עמ' 9–10.

³ דוח הוועדה שמור באוסף יוסף וולף, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), מדור רישום מרכזי, פריט 38757.

הדתי או הגזעי של האזרחים במרשם האוכלוסין. על פי מחקרים אחרים ערב הפלישה היו בבלגיה 65,696 יהודים.⁴

בדומה לתהליכים שהתרחשו בגרמניה בשנים 1933–1938 ובאוסטריה לאחר האנשלוס, עם הכיבוש הנאצי נחקקו גם בבלגיה חוקים נגד היהודים. בין היתר, ב־28 באוקטובר 1940 צוו היהודים להירשם כיהודים ולדווח על עסקים שבבעלותם. את פערי המידע בעניין מספר היהודים בבלגיה אפשר לייחס למספר היהודים הזרים במדינה ולמספר "בני התערובת", ואפשר גם להסיק מהם כי לא כל היהודים נרשמו כנדרש. ב־25 בנובמבר 1941 הוקם "איגוד היהודים בבלגיה" (Association des Juifs en Belgique) – ארגון גג של יהודי המדינה מהסוג שהוקם במדינות אחרות במערב אירופה – שיש הרואים בו מקבילה ליודרטיים שהוקמו במזרח אירופה.

מחנה מכלן

מכלן היא עיר במחוז אנטוורפן, באמצע הדרך בין בריסל לאנטוורפן. במאה השמונה-עשרה הוקם סמוך לעיר קסרקטין צבאי על שם הגנרל דוסן דה סן ז'ורז' (Dossin de Saint-Georges). בקסרקטין זה, מבנה של שלוש קומות בעל כניסה אחת וחצר פנימית גדולה, בחרו שלטונות הכיבוש הנאציים להקים מחנה מעבר ומעצר ליהודי בלגיה. המקום נבחר בשל קרבתו לפסי הרכבת, שאפשרו שילוח נוח של האסירים למחנות ההשמדה במזרח אירופה. אנשי הס"ס קיבלו את המבנה לשימוש מידי הממשל הצבאי הגרמני בבלגיה ב־15 ביולי 1942, וב־22 ביולי כבר נכלאו בו האסירים הראשונים, יהודים מהעיר אנטוורפן. מפקד המחנה הראשון היה פיליפ שמיט (Philipp Schmitt), ולסגנו מונה רודולף שטקמן (Rudolf Steckmann).⁵ רוב האסירים שוכנו בחדרי הקסרקטין, שמנו עד מאה אסירים בכל חדר; בחדרים אלו לא היו אלא מצעי קש. אסירים ואסירות שעבדו במחנה שוכנו בחדרים מרוהטים. בקסרקטין הותקנו שני אולמות רחצה (לנשים ולגברים) לשימושם של אלף אסירי המחנה. המזון במחנה היה דל, אך עד מרץ 1943 יכלו רוב האסירים לקבל חבילות לאתר הגשת בקשה מיוחדת.⁶

בשבועות הראשונים לקיומו של המחנה נכלאו בו בממוצע כמאתיים יהודים בכל יום. עם אסירי המחנה נמנו יהודים בלגים שיועדו לגירוש מזרחה, יהודים בעלי אזרחות זרה, "בני תערובת" ויהודים שהיו נשואים לנוצרים, וכך בני רומה.⁷ רוב האסירים בעלי האזרחות הבלגית הועלו על קרונות בקר וגורשו למחנות השמדה במזרח, רובם לאשוויץ-

⁴ "בלגיה", האנציקלופדיה של השואה, ירושלים: יד ושם וספריית פועלים (1990), א, עמ' 182–188.

⁵ אלן בליין, השואה שהוצנעה, בלגיה כמשל, אזור: צמרת (2022), עמ' 143.

⁶ שם, עמ' 147.

⁷ ראו קטלוג תצוגת הקבע ב"קזרנה דוסן", אתר הנצחה, מוזיאון ומרכז תיעוד לשואה ולזכויות אדם: Kazerne Dossin, *Holocaust and Human Rights*, texts by Herman van Goethem, Mechelen: Kazerne Dossin (2012).

בירקנאו. בקיץ 1942 יצאו רכבות הגירוש פעמיים בשבוע, וב־1943 – פעם בחודש. מ־4 באוגוסט 1942 ועד 31 ביולי 1944 יצאו ממכלן 28 רכבות ובהן 26 אלף אסירים ששולחו להשמדה, רובם יהודים ובני רומה.⁸ כ־500 יהודים הצליחו להימלט מטרנספורטים שיצאו מהמחנה. הבריחה הגדולה והמוכרת ביותר היא הבריחה מהטרנספורט העשרים, טרנספורט של 1,631 יהודים שיצא ממכלן לאשוויץ ב־19 באפריל 1943 (יום פרוץ המרד בגטו ורשה). בין מכלן לעיר לובן (Louvain) עצרו את הרכבת שלושה חברי המחתרת הבלגית. הם פתחו את הדלת של אחד הקרונות והצליחו למלט ממנו כמה אסירים. אסירים נוספים הצליחו לקפוץ מקרונות אחרים. בסך הכול נמלטו מהרכבת כ־230 אנשים; 26 מהם נרצחו במקום, ועוד כתשעים נתפסו ושולחו להשמדה במזרח. לא ידוע מה עלה בגורלם של הבורחים שלא נתפסו. הטרנספורט העשרים הגיע לאשוויץ ב־22 באפריל 1943.⁹

הצבא הבריטי נכנס לאנטוורפן בראשית ספטמבר 1944, ובעקבות זאת נטשו הכוחות הגרמניים את מחנה מכלן. במחנה היו אז 527 אסירים.¹⁰

סדנת האומנים

סדנאות אומנות פעלו בכמה גטאות ומחנות (ובהם גטו לודז' וגטו קובנה ומחנה זקסנהאוזן),¹¹ והסדנה המוכרת ביותר היא סדנת האומנים בגטו טרזיינשטט. בסדנאות הללו עבדו אומנים ולעיתים גם אומנים ובעלי מלאכה מתחומים שונים בעיקר בסרטוט ובציור שלטים וכרזות לצורכי המחנה על פי דרישת השלטונות הגרמניים.¹² כדי לספק את צורכי הצוות הגרמני במחנה מכלן הקים בו מפקדו הראשון, פיליפ שמיט, בין היתר בית מלאכה לעיבוד עורות, מתפרה וסנדלרייה, וגם סדנת אומנים (Malerstube). בכולם עבדו אסירים יהודים בהתאם למקצועותיהם. תפקידם העיקרי של אומני הסדנה היה עיצוב וייצור שלטים וחומרי גרפיקה לעבודת המחנה השוטפת ולצורכי הדרג הפיקודי של המחנה. לשם כך סופקו לאומנים חומרי יצירה מגוונים, ולעיתים הם הצליחו להבריח מהסדנה צבעי עיפרון, צבעי מים וגיליונות נייר והשתמשו בהם בסתר לציור ורישום.¹³ אחדים מאומני הסדנה קיבלו חבילות של חומרי אומנות מקרובים מחוץ למחנה. האומנים הצליחו לתעד בסתר את חיי המחנה, את הטרנספורטים שיצאו ממנו, את חבריהם לעבודה בסדנה ואת האסירים האחרים. התיעוד הזה הוא עדות חשובה על קורות יהודי בלגיה

⁸ שם.

⁹ דוח של הוועדה הבלגית לפשעי מלחמה, לעיל הערה 3.

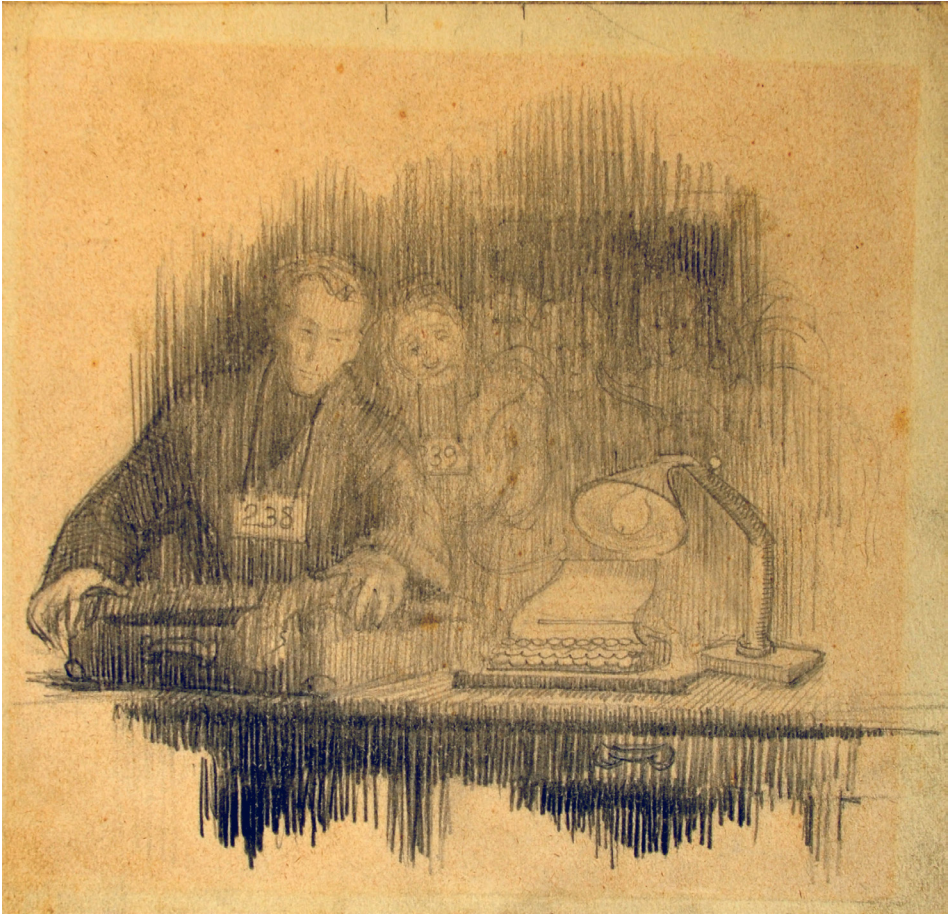
¹⁰ בליץ, *השואה שהוצנעה*, עמ' 152.

¹¹ רוזנברג, "ציור־זוכר", עמ' 6.

¹² עליזה אהרמן ש"ק, *יומן טרזין*, גבעת חיים איחוד: בית טרזין, הקרן להנצחת זכר חללי טרזין (2017), עמ' 23.

¹³ Irene Awret, *They'll Have to Catch Me First: An Artist's Coming of Age in the Third Reich*, Madison: University of Wisconsin Press (2004), pp. 224–226

בשואה בכלל ועל קורות האסירים במחנה מכלן בפרט. תיעוד ויזואלי כזה ברישומים וציורים משלים בעבור ההיסטוריונים את התמונה המצטיירת ממסמכים ומעדויות בכתב ובעל פה. צדק המהנדס אוטו צוקר, חבר היודנרט בטרזיינשטט, כשאמר עוד בעיצומה של המלחמה: "יבוא יום ועדות התמונות תהא טובה יותר מעדות של מילים".¹⁴

אירן אברט, "ביקורת אסירים", רישום עיפרון, 14.2X15 ס"מ. אבלה"ג, אוסף האומנות, 104

ראו לדוגמה את הרישום "ביקורת אסירים" של אירן אברט (Irene Awret). הרישום מתאר את עמדת הקבלה שבה נרשמו אסירים חדשים בבואם. עדותה הוויזואלית משלימה את העדות המילולית של יוזף האקר, העדות הראשונה על גורל היהודים שנכלאו במכלן,

¹⁴ אהרמן ש"ק, יומן טרויזן, עמ' 23–27.

שפורסמה בנובמבר 1944 בספרון "קסרקטיין דוסן המסתורי"¹⁵ ואת תיאור חדר הרישום בעדותו של אברהם סלומון: "נכנסנו עם כל המשלוח לתוך חדר הרישום, שבו כל הפקידות היו יהודיות, אנחנו היינו אחרונים בתור. כל אחד קיבל מספר"¹⁶. ברישום של אברט נראה דלפק הקבלה מנקודת המבט של הפקידה, אסירה גם היא, ממקומה שמאחורי הדלפק ומכונת הכתיבה שמונחת עליו. מעברו השני של הדלפק רואים תור ארוך של אסירים; שני האסירים שבראש התור נמצאים בשלבי הקליטה למחנה, ומספר האסיר שקיבלו כבר תלוי על ציוראם. מזוודתם מונחת על הדלפק: עוד מעט יעשו בה חיפוש. פניהם של האסירים הראשונים בתור ברורות, ואילו פניהם של הממתינים בהמשך התור מטושטשות.

גם ציורו של לאון לנדאו, "פנים חדר שינה", חושף לפנינו מראות מחיי האסירים במחנה. עובדי בתי המלאכה והסדנאות ופקידות הקבלה זכו למגורים נאותים יותר משאר אסירי המחנה בחדרי הקסרקטיין. בחדריהם היו מיטות, ותנאי התברואה בהם היו טובים יחסית לחדרים האחרים. האקוורל הצבעוני מאוד של לנדאו מכניס אותנו אל חדרי המגורים של האסירים העובדים. הציור חושף חדר קטן מרוהט בצפיפות: שלא כמו בחדרי האסירים הכלליים, שלפי עדויות הניצולים היו בהם רק מצעי קש, בחדרי האסירים העובדים הייתה לכל אסיר מיטה משלו.¹⁷ בציור ניתן לראות דמויות העוסקות בפעילויות יומיומיות כגון כביסה והכנת מזון.

רבים מהרישומים שציירו אומני הסדנה בהיחבא הם דיוקנאות של חבריהם לסדנה ושל אסירים אחרים במחנה. אין ספק שהמניע העיקרי לריבוי הדיוקנאות דווקא היה התיעוד וההנצחה.

אומני הסדנה

העבודה בסדנה דחתה את גירוש האומנים למחנות ההשמדה, אך לא מנעה אותו. אירן אברט הייתה מהאומנים היחידים שנשארו במחנה מכלן ובסדנת האומנים עד בריחת הגרמנים מהמחנה ושחרור אסיריו על ידי הצבא הבריטי. אברט היא שהצילה את מרבית העבודות של אומני הסדנה, הן שלה הן של חבריה לסדנה, והיא שתרמה אותן לאוסף האומנות של בית לוחמי הגטאות. מרבית העבודות הן רישומי עיפרון ומיעוטן ציורים בצבעי מים, והן נחלקות לשתי קטגוריות עיקריות: דיוקנאות ונופים. ציורים אלו הם לא רק עדות לחיים במחנה אלא גם גלעד לאומנים שנספו בשואה.

אירנה שפיקר (Irene Spicker), לימים אירן אברט, נולדה בברלין ב־30 בינואר 1921. ב־1937 נאלצה לעזוב את בית הספר והחלה להתעמק בלימודי רישום ובשיקום יצירות

¹⁵ Jos Hakker, *De geheimzinnige kazerne Dossin te Mechelen: deportatiekamp der Joden*, Antwerp: Ontwikkeling (1944) וראו גם: אהרמן ש"ק, יומן טרויזן, עמ' 141–142.

¹⁶ עדות אברהם סלומון, אב־לה"ג, מדור רישום מרכזי, פריט 6488.

¹⁷ Awret, *They'll Have to Catch Me First*, pp. 174–177.

לאון לנדאו, "פנים חדר שינה", צבעי מים, 13.5x21.5 ס"מ. מ. אבלה"ג, אוסף האומנות, 142

אומנות, וערב מלחמת העולם עזבה את ברלין ונסעה ללמוד באקדמיה לאומנויות יפות בבריסל. באביב 1940 מצאה שפיקר מסתור בבית חווה שהיה שייך למשפחה של פעילי המחתרת הבלגית, אך בינואר 1943 נאלצה לחזור לבריסל ולחיות שם בזהות בדויה. זמן קצר לאחר שובה לבריסל נתפסה ונשלחה למחנה מכלן, והשתלבה שם בסדנת האומנים. היא הייתה אסירה במחנה כשנה וחצי עד שחרורה. בתקופה זו הצליחה לצייר בסתר תמונות רבות ממראות המחנה וגם דיוקנאות רבים של חבריה לסדנה ושל אסירים אחרים. לעיתים נשאר דיוקנאות אלו זכר אחרון לנספים.¹⁸

כך לדוגמה רשמה אברט את דמותו של הפסל הרברט פון לדרמן-ורטברג (Herbert von Ledermann-Wartberg), שעבד לצידה בסדנת האומנים. ככל הידוע הוא נולד ב-24 באוגוסט 1900 בברסלאו (Breslau) בגרמניה, היום ורוצלב (Wrocław) בפולין. אביו, וילהלם, היה בנקאי שעסק ככל הנראה בייעוץ לאצילים בפרוסיה, ובשל כך קיבל את תואר האצולה פון. הרברט פון לדרמן-ורטברג נכלא במחנה מכלן ב-12 בפברואר 1943, ובמועד לא ידוע גורש משם לאושוויץ-בירקנאו ונספה שם. ברישום של אברט הוא נראה בבגדי אסיר, אך על פי תנוחת גופו והבעת פניו ניכר כי הציירת רחשה לו כבוד רב. כמו ברישומים אחרים של אברט, תווי הפנים מודגשים, וניכר כי הושקעה עבודה רבה בפעולת התייעוד. הרישום של אברט הוא ככל הנראה התייעוד האחרון של פון לדרמן-ורטברג.

ברישום עיפרון אחר של אברט נראית דמותו של הצייר עזריאל אברט.¹⁹ אברט נראה בו לבוש בחליפה קלה ואוחז בידו מה שנראה כגיליון נייר – מראה יומיומי שכמובן לא היה אפשרי בחיי המחנה. גופו רשום בקווים גסים, אך תווי פניו ברורים וניכר שהושקעה ברישומם עבודה רבה. ברישום הזה מימי המלחמה יש כדי ללמד אותנו על הקשר הקרוב שנרקם בין שני הציירים. עזריאל אברט נולד בשנת 1910 בלודז; בגיל צעיר היגר לבלגיה ולאחר שנים אחדות של עבודה כמהנדס חשמל בבריסל החל ללמוד באקדמיה לאומנות בעיר גנט (Gent). בזכות נישואיו לאישה נוצרייה ניצל מהשילוחים הראשונים למחנה מכלן ולמחנות העבודה וההשמדה במזרח, אך בינואר 1943 נעצר על ידי הגסטפו ונכלא במכלן. במחנה הוא עבד בשני תפקידים – חשמלאי וצייר וגרפיקאי בסדנת האומנים. לאחר עשרה חודשי כליאה במחנה שוחרר עזריאל בעקבות התערבותה של אליזבת מלכת בלגיה.²⁰

¹⁸ אני מודה לעוזי אברט, בנם של אירן ועזריאל אברט, על המידע הרב שנתן לי על הוריו. מידע נוסף שאוב מספרה של אירן אברט, *Awret, They'll Have to Catch Me First*.

¹⁹ ראו: אירן אברט, "עזריאל אברט – דיוקן", אבלה"ג, אוסף האומנות, 127.

²⁰ המלכה, שהייתה פסלת חובבת ופטרונית של אומנים רבים, סייעה בשחרורו של אברט ממכלן בעקבות פנייה של קרובי משפחתו. המלכה השתמשה במעמדה כדי להציל מאות יהודים, בעיקר ילדים, מידי השלטון הגרמני, והוכרה לימים חסידת העולם. ראו הערך "Wittelsbach Elisabeth" במאגר חסידי אומות העולם של יד ושם, https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=4042684&ind=NaN.

אירן אברט, "הברון הרברט פון לדרמן־זורטברג – אסיר בסרבלי", רישום בעיפרון, 18.2x24.5 ס"מ.
אבלה"ג, אוסף האומנות, 128

עם שחרורו התגרש עזריאל אברט מאשתו הראשונה. לאחר שחרורה של אירן מהמחנה התאחדו השניים, נישאו ועלו לארץ ישראל. בארץ התיישבו בני הזוג אברט בכפר האומנים בצפת, והציגו בכמה תערוכות בתל אביב. בשנת 1968 היגרו לארצות הברית. בשנת 1988 תרמה אברט רבות מעבודותיה ומעבודותיהם של חבריה לסדנת האומנים לארכיון בית לוחמי הגטאות.

עזריאל אברט, "משחקי קלפים", צבעי מים, 30.6x46.5 ס"מ. אבלה"ג, אוסף האומנות, 451

בעבודות שתרמה אברט יש שבע עבודות נייר של האומן לאון לנדאו. לנדאו נולד ב־1910 באנטוורפן. בצעירותו עבד כמעצב תלבושות ותפאורות בתיאטרון המלכותי באנטוורפן, ובשנות השלושים היה חבר בתנועת האומנים "אוונגרד". בשנת 1936 התגייס לצבא הבלגי ושירת בחיל התותחנים. לאחר שחרורו התיישב בבריסל והצטרף לארגון קומוניסטי. בינואר 1943 נעצר בבריסל ונכלא במחנה מכלן. לצד עבודה בסדנת האומנים וציור במחתרת הוא יצר 12 מריונטות והצליח להפעיל תיאטרון בובות לטובת הילדים שהיו כלואים במחנה. גם לנדאו, שציורו "פנים חדר שינה" הוצג לעיל, תיאר את חי המחנה ואת חבריו האסירים,²¹ אך שלא כמו אברט, הוא לא ציין את שמות המצוירים, ועל כן אי אפשר להתחקות על קורותיהם. גם את פניו של לאון לנדאו אנו פוגשים ברישום בעיפרון של אירן אברט. עיניו מטושטשות והרקע שמאחוריו מושחה. באפריל 1944 גורש לנדאו לאושוויץ. מאושוויץ הוא יצא בצעדת מוות למאוטהאוזן ולברגן-בלזן, ושם שוחרר באמצע אפריל 1945. לאחר שחרור המחנה נשאר לנדאו במחנה העקורים שהוקם במקום והתנדב לעבוד בבית החולים שלו. כאשר סעד חולי טיפוס, נדבק במחלה גם הוא והלך לעולמו בתאריך לא ידוע. בדיוקנו של לנדאו ובציוריו שהצליחה להציל הקימה אברט אנדרטה אומנותית לזכר חברה למחנה. זוהי דוגמה אחת מני דוגמאות רבות, המדגישה את חשיבות התיעוד האומנותי המחתרתי שנעשה בסדנת האומנים שבמחנה.

אירן אברט, "לאון לנדאו – דיוקן", רישום עיפרון, 32x26.7 ס"מ. אבלה"ג, אוסף האומנות, 113

²¹ ראו גם: לאון לנדאו, "פנים חדר", אבלה"ג, אוסף האומנות, 137.

אומן נוסף שעבד בסדנת האומנים במחנה מכלן הוא הצייר ז'ק אוש (Jacques Ochs),²² שנולד ב־1883 בעיר ניס שבצרפת ובילדותו עבר עם משפחתו לבלגיה, לעיר לייז' (Liège). ב־1903 השלים את לימודיו באקדמיה המלכותית לאומנות בלייז', ולאחר מכן עבר לפריז ולמד שם ב"אקדמי ז'וליאן". אוש היה לא רק אומן מוכשר אלא גם ספורטאי מצטיין שזכה במדליית הזהב בסיף באולימפיאדת שטוקהולם ב־1912. במלחמת העולם הראשונה התנדב לצבא הבלגי ונפצע קשה. באפריל 1938 פרסם אוש כמה קריקטורות אנטי־נאציות בעיתון בלגי, וזמן קצר לאחר פלישת גרמניה לבלגיה נעצר. בתחילה נכלא במחנה המעצר ברנדונק (Breendonk). במחנה זה צייר אוש כמה תמונות מחיי האסירים. מפקד המחנה, פיליפ שמיט, לימים מפקד מחנה מכלן, נחשף לכישרונו הייחודי ועשה אותו לציירו הפרטי. אוש שוחרר מברנדונק בפברואר 1942, ככל הנראה בזכות התערבות של מוכר פלמי, אך ב־1944 נעצר שוב ונכלא במחנה מכלן. במכלן הוא הוצב לעבודה בסדנת האומנים ונשאר שם עד לשחרור המחנה בסתיו 1944. לאחר שחרורו חזר אוש ללייז' ולעבודתו במוזיאון. הוא נפטר ב־1971.

עבודותיו של אוש מתקופת מאסרו במכלן מתאפיינות בעיקר ברישומי דיוקנאות, הן של אסירים הן של אנשי סגל המחנה. בשני רישומים הנושאים את הכותרת "ראש סוס" נראית דמותו של הפלמי לודוויג ון קול (Lodewijk van Col), ששירת כשומר במחנה מכלן. ון קול, יליד אנטוורפן, היה חבר ב"איגוד הפלמי הלאומי" (Vlaamsch Nationaal Verbond), תנועה לאומנית שפעלה בבלגיה מ־1933 ועד 1945, ובמיליציה הפרו־נאצית "הבריגדה השחורה" (Dietsche Militie/Zwarte Brigade). ון קול עבד בעבודות מזדמנות, בעיקר כפועל בתעשיית הברזל, ולעיתים קרובות היה מובטל. באוגוסט 1942, לאחר שנדחתה בקשתו לשרת בוואפן־ס"ס, הצטרף לס"ד בבלגיה כחייל פשוט. בנובמבר 1942 הוצב במחנה מכלן כחלק מקבוצה של שומרים פלמים שנועדו להחליף את אנשי הס"ס במחנה או לסייע להם. ון קול, שנודע לשמצה באכזריותו, כונה בפי אסירי המחנה "ראש סוס" (Pferdekopf). באוקטובר 1944 הוא נשפט שלא בפניו באנטוורפן ונידון למוות. במאי 1945 הוא נעצר בהאג והועבר לבית כלא בבריסל, וביוני 1946 הוצא להורג בעיר הולדתו אנטוורפן.²³

בשני הרישומים של אוש מופיע ון קול בפרופיל, דמותו כפופה והוא נראה כגיבן. מתצלומים של ון קול מימי המלחמה ניכר בכירורו שלא היה כפוף, ולכן בבחירתו של אוש לציירו כך אפשר לראות את דרכו להביע את שנאתו לשומר הפלמי. ברישומים תווי פניו של ון קול נראים גסים, והשוואה לתצלומים מבהירה שמדובר בקריקטורה.

²² ראו: ז'ק אוש, "דיוקן", אבלה"ג, אוסף האומנות, 136.

²³ תכתובת דוא"ל עם החוקר הבלגי ד"ר לורנס סכרם (Laurence Schram) ממוזיאון מכלן. ון קול תואר ברישומים כאיש ס"ס בגלל טעות של הצייר, אך המחקר הביוגרפי על אודותיו העלה שהיה איש ס"ד.

ד'ק אוש, "ראש סוס" – פרופיל ראש של איש אס אס, רישום עיפרון, 9.1x12.2 ס"מ. אבלה"ג, אוסף האומנות, 133 (וראו גם: ד'ק אוש, "ראש סוס" – איש אס אס", שם, 144)

דמות מעניינת נוספת שחוזרת ברישומיו של אוש היא דמותו של דוגו מאייר (המכונה לעיתים דייגו). הוא נולד ב־1910 בעיר קלן שבגרמניה בשם דאגוברט מאייר (Dagobert Meyer). ידוע שהיה זמר אופרה וצייר, אבל אין מידע רב על קורות חייו. הוא היגר לבלגיה במועד לא ידוע ונישא לאישה נוצרייה. ב־9 בספטמבר 1942 נעצר מאייר באנטוורפן ונכלא במכלן. כמו יהודים אחרים בנישואי תערובת שנכלאו במחנה, גם גירושו של מאייר נדחה שוב ושוב בזכות התערבות אשתו. במחנה הוא עבד בסדנת האומנים ולעיתים אף העלה מופעים מוזיקליים לפני האסירים. בפברואר או במרץ 1943 מינה אותו מפקד המחנה שמיט לשמש קאפו במחנה. על פי עדויותיהם של ניצולי המחנה, מאייר השתמש בכוח שניתן לו בצורה מושחתת ואכזרית. אירן אברט תיארה בזיכרונותיה את השנאה שרחשו אומני הסדנה למי שהיה חברם לעבודה והפך לאויבם. השנאה והבוז כלפיו נראים גם ברישומיו של ד'ק אוש. באחד מהם נראית דמותו של מאייר כפופה (כדומה לדמותו של ון קול), גופו נרשם בקווים כלליים, ואילו פניו נרשמו מתוך שימת דגש על תוויהן.²⁴ הבעת פניו של מאייר קפוצה, עיניו קטנות וגבותיו מצוירות כקווים דקים. גם בשני רישומים

²⁴ ראו: ד'ק אוש, "דאגו מאייר – דיוקן", אבלה"ג, אוסף האומנות, 2085.

אחרים קווי גופו רשומים בקווים כלליים ואילו תווי פניו ברורים יותר.²⁵ בשלושתם הוא מצויר בפרופיל והבעת פניו נוקשה. מהאופן שבו בחר אוש לתאר את דמותו של מאייר ניתן ללמוד רבות על הסלידה שלו ממנו ועל הפחד מפניו, ממש כמו שתיארה אברט בזיכרונותיה.

ב־8 במאי 1943 הצליחה אשתו של מאייר להביא לידי שחרורו ממחנה מכלן, אך הנהלת המחנה הציעה לו להמשיך בתפקידו גם לאחר מכן. מאייר קיבל את ההצעה והמשיך לשמש קאפו במחנה עד לשחרורו. לאחר המלחמה ביקשו כמה מניצולי המחנה להעמידו לדין בבלגיה על השתייכותו לסגל המחנה, אך ההליכים לא הבשילו לכדי משפט. מאייר עצמו הוזמן להעיד בשני משפטים נגד משתפי פעולה פלמים. לאחר המלחמה חזר מאייר לקלן. הוא תרם 18 רישומי עיפרון שצייר בימיו בסדנת האומנים במכלן ל"מרכז לתיעוד ההיסטוריה הנציונל-סוציאליסטית" (NS-Dokumentationszentrum) בעיר, ומשם הם הועברו לאחר מכן למוזיאון שהוקם במחנה מכלן. מאייר נפטר בשנת 1971.

סיכום

מרים נוביץ' תיארה את הפעילות האומנותית בשואה כ"התנגדות רוחנית". סקרתי כאן את ביטוייה של צורת ההתנגדות הזאת בסדנת האומנים במחנה מכלן. התעמקתי בעיקר בציורי הדיוקנאות, משום שסיפקו שני צרכים חשובים של האסירים במחנה. הראשון הוא הצורך בהנצחה ובתיעוד. אומנים במכלן ובמחנות ובגטאות אחרים העידו כי כבר בעיצומה של המלחמה הבינו את חשיבות התיעוד וההנצחה של חבריהם. הם ידעו כי כל תיעוד יכול להיות התיעוד האחרון, ואולי היחיד, של האדם שהנציחו בעבודתם. הרישומים של אברט מיטיבים להמחיש זאת: הדגש ששמה על תווי הפנים של הדמויות מעיד על שאיפתה לתעד בצורה הנאמנה ביותר את האדם שמתואר בהם.

הצורך השני שסיפקו הרישום והציור של דיוקנאות היה הצורך האנושי של האדם לראות כיצד הוא נראה. במחנות על פי רוב לא היו מראות, ובמשך חודשים ושנים האסירים לא ראו את דמותם שלהם ולא ידעו כיצד השתנו תווי פניהם. במקרים רבים אפשר הדיוקן לאדם להתבונן בפניו שלו ולראות בהן את אותות הזמן והסבל. ולעיתים, אפשר להניח, גם הביעו הדיוקנאות תקווה לימים טובים יותר, כמו לדוגמה דיוקנו של הצייר עזריאל אברט, הנראה ברישום מעשה ידיה של רעייתו לעתיד לבוש בחליפה יומיומית, כמו אדם חופשי, ולא במדי האסיר.

²⁵ ראו: ז'ק אוש, "דיוקן דאגו מאייר – קאפו יהודי", שם, 143, "דיוקן של דאגו מאייר", שם, 124.